

Ә. Дәмирчизадә

ӘДӘБИ ДИЛИМИЗИН ИНКИШАФЫНДА ФҮЗУЛИ МӘРҲӘЛӘСИ

Азәрбайчан халгынын бөйүк шаири, инчә дуйгулар вә дәрин дүшүнчәләр тәрәннүмчүсү, маһир сөз сәнәткары Фүзули Азәрбайчан әдәби дилинин инкишаф тарихиндә әләмәтдар чәһәтләрә малик хүсуси бир мәрһәләнин ярадычысы олмушдур. Бу мәрһәлә исә Азәрбайчан әдәби дилинин инкишаф тарихиндә феодализм дөврүнүн ән йүксәк зирвәсини тәшкил әдән бир мәрһәләдир вә бу мәрһәләнин әсасыны тәшкил әдән Фүзули үслубу нәинки сонракы мәрһәләдә, һәтта сонракы дөврдә дә узун мүддәт яшамыш вә әсрләр бою нүфузлу үслублардан бири сайылмышдыр. Мәһз буна көрә дә әдәби дилимизин инкишафында Фүзули мәрһәләсинин маһийәтини даһа дүрүст вә айдын баша дүшмәк үчүн феодализм дөврүндәки әдәби дилимизин хүсусән үч мәрһәләсини: — Фүзулийә гәдәрки, Фүзули дөврүндәки вә Фүзулидән сонракы мәрһәләләрдә әдәби дилимизин үмуми инкишаф мәнзәрәсини — нәзәрдән кечирмәк зәруридир.

I

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбайчан әдәби дили һәм шифаһи, һәм язылы голлар үзрә XII—XIII әсрләрдә артыг там һалда тәшәккүл тапмыш вә сүр'әтлә инкишаф әтмәйә башламышды.

Бу илк башланғыч мәрһәләсиндә сарайда вә әләчә дә «хасс» ады илә фәргләнән һаким синфин, бунларын, хү-

сусән юхары тәбәгәләри арасында, әләчә дә дини даирәләрдә рәсми-әдәби дил кими чари олан әрәб вә фарс дилләринин ишләнилмә даирәси яваш-яваш мәндуллашмагда иди; бунун әксинә олараг, Азәрбайчан әдәби дили гол-будаг атмаға башламышды. Шифаһи әдәби дил, хүсусән авам арасында даһа чох яйылмыш олан нағыл, баяты, аталар сөзләри вә с. бу кими фолклор нөвләриндә сәлисләшир вә инкишаф әдирди. Әлбәттә, бу шифаһи әдәби дилә хүсусән дини мәзмун вә мәфһумларла әләгәдар олараг бир сыра фарси, әрәби сөз вә ифадәләр дә кәтирилирди; хүсусән белә ифадәләр XV әсрдә гызыл-башлыг тәблиғаты илә әләгәдар олараг бир аз да артмышды. Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг шифаһи әдәби дил өз сафлығыны даима мұһафизә әтмишдир. Белә бир чәһәти дә гейд әтмәк лазымдыр ки, бу дөврдәки шифаһи әдәби дилдә — фолклор дилиндә мұхтәлиф диалект хүсусийәтләринин мұвазилийи дә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә олмушдур. Бу исә тамамилә гануни вә тәбии иди. Чүнки нағылчылар, озан, ашиг вә һәтта дәрвишләр обалары, әлләри, кәндләри вә айры-айры шәһәрләри долашдыгча мүййән сөз вә ифадәләри я ерли сөзләрлә әвәз әдирдиләр, я да мұхтәлиф мәһәлли сөз вә ифадәләри синонимләр кими янашы ишләдирдиләр. Беләликлә дә шифаһи әдәби дилин лүғәт тәркиби зәнкинләширди.

Бу дөврдәки язылы әдәби дил әсасән бәдии дилдән ибарәт олмуш, бурада исә нәзм-ше'р дили әсас ер тутмуш вә даһа чох яйылмышды. Бу дөврдә нәср дилинин дә мүййән нүмунәләри олмуш, хүсусән дини мәзмунлу бәдии вә я гейри-бәдии бә'зи әсәрләрин Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әдилмәси дә нәср дилинин мүййән дәрәчәдә инкишаф әтмәсинә тә'сир кәстәрмишдир. Мәсәлән, XIV әсрин орталарында Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әдилмиш «Нәзмүл-хилафият» адлы дини гайдалардан, мәһнәб вә тәригәтләрә көрә бу вә я дикәр дини адаб фәргләриндән бәһс әдән бир китабын, яхуд Фүзулидән габаг Мәһәммәд ибн һүсейн Нәшати тәрәфиндән «Шүһәданама» ады илә Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әдилмиш башга бир дини-бәдии әсәрин¹ дилиндән айдын сурәтдә көрүнүр ки, бу

¹ Мә'лум олдуғу үзрә, бу әсәрин әсли «Рөвзәт-үш-шүһәдә»дыр. Фүзули дә бу әсәри «Һәдигәт-үс-сүәдә» адлы әсәри үчүн әсас көтүрмүшдүр.

дөврдә Азербайжан нәср дили дә өз варлығыны артыг сүбут этмишди.

Белә бир чәһәти гейд этмәк лазымдыр ки, азәри нәзм-ше'р дилинә нисбәтән азәри нәср дили зәиф инкишаф этмиш олса да, о заман гоһум дилләрин бә'зиләринә, хусусән еничә яранмагда олан османлы-түрк нәср дилинә хейли тә'сир кәстәрә билмишди. Бу чәһәтдән «Түркчә-мизин илк язма нәсрләри һичри еддинчи вә сәккизинчи әсрә аид бир нечә әсәрдән ибарәтдир... Бу дөврдән галмыш әсәрләрдә фарсинин вә азәри ләһчәсинин нәһви тә'сирләри хейли мигдарда мөвчуддур»¹ — дейән мәшһур түрк дилчиси Аһмет Чеват да бу вәзыйәти тамамилә дүзкүн мүәйәнләшдирмишдир.

Бу дөврдә үмумийәтлә нәср дили бә'зи дини вә дини-бәди әсәрләрин дили кими мөһдуд даирәдә ишләнилмиш вә бу дилдән башга саһәләрдә истифадә олунмамышдыр.

Бурадан белә бир айдын нәтичә чыхармаг олур ки, бу дөврдәки нәср дили әсасында Азербайжан әдәби-әлми дилинин һәлә нәинки илк нүмунәләри яранмышды, һәтта бунун яранмасы үчүн зәрури олан үнсүрләр дә, демәк олар ки, йох дәрәчәсиндә иди. Чүнки әлми дил үчүн ән зәрури үнсүр сайылан терминләрин мәнбәи һәлә әсасән әрәб дили вә гисмән дә фарс дили иди; Азербайжан дилиндән, демәк олар ки, һеч бир сөз алыныб термин һәләна салынараг әлми әсәрләрдә ишләнмирди. Бу дөврдә яшамыш бүтүн Азербайжан әлимләри һәм дини, һәм дүнйәви әлмләрә һәср әтдикләри әсәрләри әксәрән әрәб дилиндә, бә'зән исә фарс дилиндә язмышлар.

Лакин белә бир чәһәти унутмаг олмаз ки, халг тәсәрүфаты саһәләри илә әлагәдар мүхтәлиф анлайышларын ифадәси үчүн өз дилиндән истифадә этмиш вә Азербайжан сөзләриндән йүзләрчә ени терминләр дүзәлдиб ишләтмишдир ки, бунларын чоһу әсрләрчә, һәтта языя көчүрүлмәдән, шифаһи дилдә яшамыш вә мүасир әлми терминләримиз үчүн дә әсас олмушдур.

XV әсрә гәдәр әдәби-бәди дилимиз илк башланғычдан ше'р дили олараг ики үслубда инкишаф этмишдир:

1) классик ше'р — гәзәл үслубу, 2) дини-тәблиғи ше'р үслубу.

Бу үслублары бир-бириндән фәргләндирән әсас әләмәтдар ваһидләр башлыча олараг сөзләр вә ибарәләрдир. Дини-тәблиғи ше'р үслубу биринчи үслубдан әсасән бунула фәргләнир ки, белә ше'рләрдә даһа чоһ әрәб сөзләри, ибарәләри ишләнилмиш, һәм дә бу ибарәләр әсасән дин вә я мүхтәлиф тәригәтлә әлагәдар мөфһумлары ифадә эдән терминләрдир вә яһуд дин, тәригәт анлайышлары илә бағлы мәчази мәнәларда ишләнилән сөзләрдән вә рүмузлардан ибарәтдир.

Мәс.: өз ше'рләрини даһа чоһ һуруфилик тәблиғатына һәср этмиш олан Нәсиминин әсәрләриндә тәкрат-тәкрат *һәдис, эзәл, әбәд, әрш, фәриш, висал, чавидан, ламәкан, сәлсәбил сә'диакбәр, исми-ә'зәм, руһи-гүдс күрсийи-рәһман, әршүллаһ, әһли-ваһдәт, әнәлһәг, хәлвәти-әрбәин* кими сырф дини фәлсәфи сөз вә ифадәләр ишләнилмишдир.

Бунлардан башга Нәсими әсәрләриндә «Нун-вәлгәләм», «Гул-һүвәллаһ», «Вәллейл иза яғша», «Әләм нәшрәһ ләкә», «Әлһәмдү лиллаһ» вә бунлар кими Гур'андан эйнән алынмыш чүмлә вә ифадәләр, яһуд зат, сифат, фәр', әсл, мүсәф, сурәт, мүнфәсил, мүттәсил вә бунлар кими мәчази мәнәда ишләнән сөзләр вә тәригәт терминләри; әлиф, мим, нун, дал, каф, та, һа кими һуруфи рүмузлар олан һәрф адлары да хусуси ер тутур.

Гейд этмәк лазымдыр ки, белә ифадә, термин вә рүмузлар тәкчә әрәб сөзләриндән дейил, фарс дилиндән алынма сөзләрдән, бә'зән дә Азербайжан сөзләриндән дүзәлдилиб ишләнилмишдир; мәс.: фарс дилиндән чәһар (4), пәнч (5), шеш (6), һәфт (7), сеи ду (32), азербайжанча едди, отуз ики сайлары да мәчази мәнәда рүмузлар кими ишләнилмиш сөзләрдәндир.

Дини-тәблиғи ше'р үслубунда мәчаз да, гияс да, тәшбиһ дә, истиарә дә вә саир бәди ифадә васитәләри әсасән юхарыда нүмунәләрини нәзәрдән кечирдиймиз дини-фәлсәфи мәзмунлу сөзләрдән, ибарәләрдән вә я рүмузлардан дүзәлдилиб ишләнилмишдир.

Классик ше'р-гәзәл үслубунда, дини-тәблиғи ше'р үслубундан фәргли олараг, Азербайжан сөзләри вә ибарәләри нисбәтән даһа чоһ ишләнилмиш, алынма сөзлә-

¹ Ahmet Çevat, *Jeni Crammer metodu*, Истанбул, 1931, сәһ. 112.

рин исә эксәрийәти баһар, күлзар, һилал, гәмәр, сәба, нәсим, нәсрин, бәрк, жалә, зүлф, рүх, рүхсар, ләб, мүж-кан, хәдәнк, лә'л, әнбәр, шәкәр, чан, хәстә, фәм, һәсрәт, яр, дилдар, дилбәр, чөвр, чәфа, вәфа вә бунлар кими даһа чох инсан көзәллийини, тәбиәтин чазибәли көрүнүшүнү, инсанын дәрдини, севинчини тәсвир вә ифадә этмәк үчүн вә я үслуби синонимләр яратмаг үчүн лазым олан сөзләрдән ибарәтдир. Буну да гейд этмәк лазымдыр ки, белә сөзләр әксәр һалда гафийә, рәдиф дүзәлтмәк үчүн ишләнилмиш, һәм дә белә сөзләрдән о гәдәр мүрәккәб тәркибләр дә дүзәлдилмәмишдир. Дүзәлдилмиш тәркибләр вә ибарәләр даһа чох ики сөздән ибарәт олмушдур. Бу үслубда дини фәлсәфи терминләрә, ибарә вә сөзләрә дә надир һалларда раст кәлмәк олур; һалбуки дини-тәблиғи ше'рләрдә тәбиәт вә инсан көзәллийини тәсвир вә ифадә әдән сөзләр буна нисбәтән даһа чох ишләнилмишдир.

Белә бир чәһәти хүсуси олараг гейд этмәлийик ки, һәр ики үслубда Азәрбайчан сөзләри әсасән XV әсрдә Шаһ Исмайыл Хәтаинин башчылыг этдийи Сәфәвиләр дөвләти заманындан башлаяраг Азәрбайчан дилинин мөвгеи, нүфуз даирәси даһа да кенишләнмәйә башлады вә Азәрбайчан әдәби дили дөвләт идарәләриндә, сарайда, хүсусән һәрби һиссәләрдә ишләнилән рәсми дилләр сырасында хүсуси ер тутду вә әрәб вә фарс дилләри илә янашы олараг кениш даирәдә ишләнилди.

Мәһз бу дөврдән әтибарән фарс вә әрәб дилләриндә язылмыш бир чох әсәрләрдә, китабларда, фәрман, мәктуб вә с. кими язылы сәнәдләрдә азәрбайчанча бир чох һәрби терминләр вә дөвләт — вәзифә адлары ишләдилмәйә башлады вә индийә гәдәр дә белә сөзләрин бир гисми, фарс әдәби дилиндә ишләнмәкдәдир.

Топ, топчу, гошун, түфәнкчи, байдаг, эл, оба, алачуг, очаг, аға, ағачы, отаг, илхы, илхычы, туғ, барут, ел башы, орду башы, су башы, овчу башы, зәркәр башы, йүз башы, сағдыш, солдыш, той улусу, яғы, ясаг, ятаг, яраг, габ, гапычы...

Бүтүн бунлара бахмаяраг, демәк олар ки, бу дөврдә Азәрбайчан дилинин дөвләт дили, рәсми дил һүгугу там олмамышдыр. Там дөвләт дили, там рәсми дил һүгугу әйни заманда еканә дөвләт дили, еканә рәсми дил олмаг демәкдир. Мадамки сәфәвиләр дөврүндә сарайда, дөвләт

идарәләриндә, рәсми язышма ишиндә, элми әдәбийятда әрәб дили, фарс дили кими дилләрдә я әйни дәрәчәдә я артыг, я да аз дәрәчәдә ишләнилмишдир, демәли, бурада там һүгуглу Азәрбайчан дөвләт дилиндән данышмаг олмаз. Бундан башга белә бир чәһәти дә унутмамалы ки, һәр һансы бир әдәби дилин рәсми дөвләт дили олмасы, һәмин дилин әсас тә'лим-тәһсил васитәси вә тәдрис фәнни олмасы демәкдир. Мадамки XV әсрдә Азәрбайчан дили һәлә белә бир дил ола билмәмишди; демәли, Азәрбайчан дили бу дөврдә там һүгуглу рәсми дөвләт дили ола билмәмишди. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр XV әсрдә Азәрбайчан дилинин ярымһүгуглу дөвләт дили кими ишләнилмәси бөйүк бир һадисәдир вә Азәрбайчан дилинин инкишафына хейли мүсбәт тә'сир кәстәрмишдир.

XV әсрдә, хүсусән Шаһ Исмайыл Хәтаи дөврүндә әдәби-бәдии дилдә мүхтәлиф үслубларда бир сыра ениликләр баш вермишдир.

Әввәлә, дини тәблиғи ше'р дилиндә хейли садәләшмә олмушдур. Бу үслубда халг ше'ринин — фолклорун тә'сиринәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмышдыр. Баяты вә гошмалара хас олан ифадә тәрзи, сөз вә ибарәләр хүсусән Шаһ Исмайылын нәфәсләриндә вә гошмаларында даһа бариз шәкилдә ишләнилмишдир ки, бу да, шүбһә йохдур ки, гызылбашлыг байрағы алтында күтләләри бирләшдирмәк, гүввәтли бир дөвләт яратмаг, хүсусән харичи басғынлара гаршы мүбаризәни даһа яхшы тәшкил этмәк мөгсәдинин об'ектив нәтичәсидир.

Бу дөврдә әдәби-бәдии дилдә олан ениликләрдән бериси дә будур ки, һәм Шаһ Исмайыл Хәтаи, һәм дәонун мүасирләри чох садә, сәлис вә аһәнкдар бир дилдә язымыш олдуғлары дини-тәблиғи ше'рләрә янашы «Юсиф вә Зүлейха», «Дәһнамә», «Лейли вә Мәчнун» кими мәснәвиләр ярадараг бәдии дилимизин ени бир будағынын мөһкәм өзүлүнү дә гоймушлар.

Азәрбайчан дилиндә язылмыш бу илк мәснәвиләр она көрә бәдии дилимизин ени бир будағынын өзүл дашлары сайылыр ки, бунларла мәнзум тәсвир вә тәһкийә үслубунун әсасы гоюлмушдур. Бу үслуб бәдии дилдә азәрбайчанча бир сүжәт әтрафында бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри илә тәбиәти, һадисәләри тәсвир этмә, дәрләшмә, дуйғу вә һиссләри доста, севкилийә бәян этмә

жими о замана гэдэр анчаг фарс вэ я эрэб дилиндэ языл масы мүмкүн вэ я мүнәсиб сайылан «Лейли вэ Мәчнун» ларын Азербайчан дилиндэ яранмасы үчүн һазырланмыш мүнбит зөмин кими бөйүк тарихи эһәмийәтә маликдир. Доғрудур, бу дөврдә чәһәннәм, чәннәт, мәһшәр күнү вэ бу кими дини-мөвһуми анлайышларла элағәдар бәзи сүжетли мәнзум әсәрләр дэ язылырды, лакин бунларын һеч бири бәдии дилимиздә мәнәви голунун төшәккүлүн дэ «Дәһнамә» гэдәр тәсирәдичи эһәмийәтә малик олмамышдыр.

Бу дөврдә классик ше'р — гәзәл үслубунун да дили садәләшмәкдә вэ тәсир даирәси кенишләнмәкдә иди. Бу дөврдә етишмиш элә бир шаир тапмаг олмаз ки, о, гәзәл язمامыш олсун. Әслиндә Фүзулинин ушаглыг вэ ениетмә дөврү гәзәлин сүр'әтлә инкишаф әтмәйә башлама дөврү олмуш вэ Фүзули дэ ән маһир гәзәл шаири олмағын эһәмийәтини вэ зәрурилини, көрүнүр бу мүнһитин мейләриндән дәрк әтмишдир. Лакин буна бахмаяраг, Фүзулийә гәдәрки гәзәл үслубу әсасән һәсәноғлу гәзәлиндән о гәдәр дэ ирәли кедиб көркәмли хүсусийәтләрлә фәргләнәчәк дәрәчәдә дейилдир.

Буна көрә дэ Нәсиминин, Хәтаинин, Гәбибинин, Кишваринин гәзәлләри дил — үслубча әсаслы фәргләрә малик олмамыш; нәзәрә чарпан бәзи фәргләр исә үмуми дөври фәргләрдән даһа чох хүсуси фәрди ярадычылыг фәргләри маһийәтиндәдир. Бу үслубун йүксәк зирвәси Фүзули илә вэ әдәби дилимизин инкишафында Фүзули мәрһәләси илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

II

Азербайчан әдәбийяты тарихиндә олдуғу кими, Азербайчан әдәби дилинин инкишаф тарихиндә дэ Фүзулинин яшадығы дөвр бир сыра хүсусийәтләрлә эламәтдардыр.

Юхарыда изаһ әтдийимиз кими Фүзулийә гәдәр Азербайчан әдәби дили ше'рдә — нәзмдә бир вэ я ики үслуби истигамәтдә инкишаф әдәрәк, мүййән чығыра дүшмүш-дүсә дэ, әдәби нәср дили һәм бәдии әсәрләр, һәм дэ элми әсәрләр үчүн һәлә мүййән чығыра дүшмүш һалда үслуби чәһәтдән формалашыб инкишаф эдә билмәмишди.

32

Фүзулийә гәдәр бир чох азәри шаирләри етишмиш вэ бунлар Азербайчан әдәби дилинин ше'р будағыны яратмышлар вэ аз чох инкишаф да әтдирмишләр; лакин ше'р дилинин һәлә дэ әсас вэ сабитләшмиш бир истигамәти, гануняләшмиш, үмумийәт тәрәфиндән мәғбул көрүлә билән, бәйәнилән вэ кениш даирәдә изләнилән мүййән бир үслубу, әдасы йох иди. Мәһз бу мә'нада демәк олар ки, Фүзулийә гәдәрки әдәби дилимиз һәлә сәлис, «сығалланмыш», инчә, көзәл бир әдәби дил һалына дүшмәмишди.

Мә'лум олдуғу үзрә XVI әсрдә Азербайчанда өз гүдрәтини харичә дэ көстәрмиш олан сәфәвиләр дөвләти дахилдә азербайчанлылар арасында, хүсусән шәһәрлиләр силки арасында һәр чәһәтдән инкишаф әтмә мейләринин гүввәтләнмәси илә мүййән мә'нада ояныглыға мүсбәт тәсир көстәрмишди. Хүсусән дөвләт, сиясәт, маариф, мәдәнийәт ишләри илә марагланан Юсиф Сәррач кимиләрини сайы кетдикчә артмагда иди. Бу дөврдә дөвләт иши азербайчанлыларын әлиндә иди, башга халглардан оланлары дөвләт ишинә — рәһбәр ишә бурахмырдылар¹.

Сәфәвиләр сарайында вэ ордусунда Азербайчан дили әсас үнсийәт вәситәси иди. Гәтта бу дил Азербайчан һүдудларыны ашыб чох узағлара да яйылмагда иди². Хүсусән, шәһәрләрдәки азербайчанлыларын мә'нәви тәләбләри дэ әввәлки ше'рләрдән зөвг алмамаг, онлары бәйәнмәк шәклиндә өз ифадәсини бұрузә вермәкдә иди.

Тичарәт вэ шәһәр пешәкарлығы артдығы үчүн төкчә дин-мәзһәб тәблиғатына һәср әдилмиш вэ бәзән дэ бәдии чәһәтдән зәиф олан ше'рләрлә гәнаәтләнмәйән бу ичтимаи тәбәгәләрә бир аз дүһяви элмләрдән мә'лумат верәчәк, дүһяви ишләрдә онлара, һеч олмаса, мә'нәви чәһәтдән көмәк эдә биләчәк, өзләринә хас олан зөвгләрини охшаячаг әсәрләр — ше'рләр, хүсусән гәзәл вэ мәнәвиләр лазым иди.

Шаһ Исмайыл Хәтаинин яратмыш олдуғу дөвләт гурулушу, бу тәбәгәләрин истәйинә бир дөвләт гурулушу кими әсасән уйғун кәлсә дэ, башланғычда онун нәфәсләри

¹ И. П. Петрушевский — Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Ленинград, 1949, сәһ. 70.

² Енә орада, сәһ. 71.

илә руһланан бу тәбәгәләрин, инди ени бир мәрһәләдә ол-дугларындан, даһа ени бәдии әсәрләрә әһтиячлары күн-дән-күнә артмагда иди. Гейд этмәк лазымдыр ки, Хаганинин, Низаминин, һәтта Хәгаинин дин-мәзһәб, тәригәт тәблигинә һәср әдилмиш ше'рләриндән даһа чох зөвг верәчәк иди. Лакин нә этмәк ки, бу әсәрләр фарс дилиндә иди, бунлары шәһәрлиләр арасында чох аз адам охуюб анлая билирди. Мәһз буна көрә дә, бу дөвр шаирләриндән һәсиринин дедийи кими, «түркиварынча ше'р сөйләмәк», хүсусән һәяти — ичтимаи мүбаризәләри тәрәннүм эдән мәснәвиләрин — поэмаларын ана дилиндә язылмасы, тарихи вәг'әләрдән бәһс эдән бир сыра әсәрләрин түрк дилинә тәрчүмәси гаршысында дуран мүһүм мәсәләрдән сайылырды.

Белә бир ичтимаи зәмин вә тәләбләрлә гаршылашан Фүзули, бу тәләбләрә чаваб вермәйә ону дә'вәт эдәнләрин дили илә азербайчанча диванынын дибачәсиндә язмышдыр: «Һала ки, мифтаһи зәбанын руйи-рузикара әббабифейз ачмагда вә гәвваси-тәб'ин хәвасу әвамә дәрәйи-фәсаһәтдән чәваһири-бәлағәт чыхарыб сачмагдадыр. Әһалийи-аләмдән ләалийи-мүншәат вә мүәммаятындан фәйз алмышлар вә бә'зи мәснәви вә гәсаидиндән тәмәттү булмушлар вә бә'зи фарси гәзәлләрин нәгши-зәйир әтмишләр вә бә'зи әрәби рәчәзләрин зөвгүнә етмишләр. Һаша ки, түркзадә мәнһублар фәйзи-нәзминдән бәһрәмәнд олмаялар вә таифейи-әтрак саһибмәзағлары бустани-кәламындан шүкуфәйи-дивани-гәзәлин булмаялар».

Айдын бир шейдир ки, тәкчә белә бир шәраитә дүшмәк вә белә тәләбләр гаршысында олмағ кифайәт дейилди. Бу шәраитин тәләбләринә чаваб верә билмәк үчүн һазыр, гадир вә габил олмағ да лазым иди. Бу исә, шүбһәсиз, белә бир ичтимаи зәминә дүшән шәхсийәтин өз варлығы, өз мәнһарәти илә дә әлағәдардыр. Буна көрә дә, һәр шейдән әввәл, бу ики амилин — мүһитилә шәхсийәтин узлашмасы зәруридир. Фүзули мәһз буна габил бир шәхсийәт олмушдур. О, өзүнүн дедийи кими, она «сайейи-мәрһәмәт салан» ширин сөзләрлә хатирини сорушуб көнлүнү алан өз халгынын, өз синфинин тәләбләрини яхшы баша дүшән истә'дадлы бир сәнәткар оларағ дөврүн бүтүн белә тәләбләринә шүүрлу янашмыш вә нә этмәли олдуғуну, һәртәрәfli дүшүнүб-дашынмыш вә өлчүб-бичмишди.

Гейд этмәк лазымдыр ки, Фүзулинин етишдийи дөврдә Азербайчан дили сарайда һаким тәбәгәләр арасында үмүми шәкилдә ишләнилмиш олса да, һәлә нәинки үстүнлүк газанмамышды, һәтта сарайда әрәб вә фарс әдәби дилләри илә бәрабәрчә ишләнилмәк дәрәчәсинә белә галха билмәмишди. Һәлә бу дөврдә дә, Фүзулинин дедийи кими, әрәб дили дин, әлм вә фәлсәфә дили, фарс дили исә даһа чох рәсми дөвләт дили вә ше'р дили оларағ нәинки сарайда, һәтта сарайдан харичдә дә, мәнһуд даирәдә олса да, Азербайчан әдәби дили илә мүвази сурәтдә ишләнирди. Демәк олар ки, бу дөврдә һәлә әлм, фәлсәфә дили әсасән әрәб дили иди. Азербайчан дилиндә әлми фәлсәфи әсәрләр һәлә йох дәрәчәсиндә иди. Бунунла белә Азербайчан дили мадди-ичтимаи зәминә малик олдуғуна көрә әрәб вә фарс дилләринә нисбәтән Азербайчанда даһа сүр'әтлә инкишаф эдә билирди. Буна көрә дә Азербайчан дилинин әрәб вә фарс әдәби дилләрини нәинки өгүб кечәчәйи, һәтта онлары мейдандан чыхара биләчәйи шүбһәсиз иди.

Лакин бу бәрәкәтә наил олмағ үчүн һәрәкәтвечи гүввәләр сырасында дөврүн камил, алим, шаир гүввәсини дә сәфәрбәр этмәк лазым кәлирди. Унутмамалы ки, һәлә о заман тәкчә Иранда дейил, Азербайчанда, Орта Асияда, Һиндистанын мүсәлман һиссәсиндә, гисмән Кичик Асияда да феодал дөвләтләриндә XI әсрдән башлаярағ дөвләт дили кими, бейнәлхалғ бир дил кими¹ ишләнән фарс әдәби дилиндән әл чәкмәк, һаким синифләрин ән'әнәви вә синфи мәнәфә'ләри нөгтейи-нәзәриндән, халғдан айрылан вә узағлашан юхары тәбәгәләр үчүн о гәдәр дә асан вә әлверишли дейилди. Азербайчан халғ күтләләринин доғма дили әсасында гурулмуш олан Азербайчан әдәби дилини еканә дил кими гәбул этмәк вә ишләтмәк, чох күман ки, онларын ядына белә дүшмүрдү.

Бу дөврдә алим вә я шаир олмағ үчүн, әрәб, иран, һинд әлмләрини, фәлсәфә мәктәбләрини вә мүсәлман өлкәләриндә чох ишләнән әдәби дилләри, йә'ни, әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл билмәк, һәр үч дилдә язмағы бачармағ әсас шәртләрдән иди. Буна көрә дә, орта әср-

¹ И. П. Петрушевский — Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Ленинград, 1949 г., сәһ. 71.

ләрин шаир вә алимләри һаггында данышаркән бу чәһәт-ләри нәзәрә алмамаг олмаз.

Фүзули дә бу дөврдә етиштиш алим, шаир, камил бир шәхсийәт олараг, дөврүн элм вә фәлсәфәсини вә һәр үч әдәби дили мүкәммәл өйрәнмишди. Фүзули өзү бу һагда азәрбайчанча диванынын дибачәсиндә бир никарын дилиндән белә демишдир: «Әкәрчи әрәбдә вә әчәмдә вә түркдә еканә камилләр чохдур, әмма сән кими чәми, лисанә гадир чамеи-фүнунни-нәзмү нәср йохдур».

Мәһз буна көрә дә, Фүзули, хүсусән о заманын шәһәр әһалисинин зөвг вә тәләбинә мұвафиг олараг, даһа чох дүнйәви мәзмунлу, әгли вә нәгли элмләрә мәхсус фикирләрлә долғун шә'рләр, гәзәл вә мәснәвиләр язмаға башламыш олду. О, «әлмсиз шә'ри әсасы йох дивар әсассыз дивары исә гайәтдә биә'тибар» саймыш вә дәрин мәзмунлу әсәрләр яратмаг мәгсәдилә өз нәзминә элм, һүнәр саһибләринин дәрин фикирләриндән, философларын һәкиманә сөзләриндән, һүнәр саһибләринин һүнәриндән, өзүнүн дедийи кими, «пирайәләр мүрәттәб гылмышдыр», йә'ни зинәт вермишдир. Бу зинәт мүхтәлиф материалдан тәртиб әдилмишдир. Хүсусән, халг дилинин аһәнкдар сөзләри, ифадәләри Фүзули шә'р дилинин ән чанлы вә чазибәли һиссәсини тәшкил әтмишдир. Лакин бунунла белә фәлсәфи-әлми мәфһумлары ифадә әтмәк үчүн даһа чох әрәбчә сөз вә истилаһлар ишләтмәйә мәчбур олмушдур. Фүзули айры чүр әдә билмәзди; чүнки бу заман мүсәлман өлкәләриндә элми әсәрләр даһа чох әрәб дилиндә язылырды вә элми истилаһлар да әсасән әрәб сөзләриндән дүзәлдилди. Белә вәзийәтин олдуғуну бу дөврүн һәр бир сәнәди сүбут әтдийи кими, Фүзули өзү дә фарсча диванынын мүгәддимәсиндә «Бә'зән әрәбчә шә'рләр яздым... бу мәним үчүн асан иди, чүнки әрәбчә мәним элми мұбаһисә дилим иди» — дейә тәсдиг әтмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Хагани, Низами вә бунлар кими фарс дилиндә язан Азәрбайчан шаирләринин языб яратмаг васитәси олан фарс әдәби дили Фүзули дөврүнә гәдәр азәрбайчанлыларын юхары тәбәгәләри арасында чох ишләнән шә'р дили олмушдур. Фарс әдәби дили о заманкы Азәрбайчан әдәби дилинә нисбәтән даһа әввәлчәдән әдәби-бәдии бир дил кими ишләниб һазырландығындан вә бу дилдә ялныз Иран шаирләри дейил, Орта Асия, Азәрбай-

чан вә Кичик Асия шаирләри дә язараг фарс дилиндә классик бир әдәбийят яратмыш олдуғларындан, фарс дили әдәбийят бу өлкәләрдә зиялылар арасында чох яйылдығындан, нәһайәт, өз грамматик гурулушуна көрә бир аз да асан мәнимсәнилдийиндән һәлә Фүзули дөврүнә гәдәр фарсча язанлар даһа чох иди. Бә'зиләри исә, хүсусән юхары тәбәгәдән оланлар вә я онлардан ән'ам уманлар, яхуд фәзиләт, әлламәлик көстәрмәк истәйәнләр Азәрбайчан дилиндә язмаға «тәнәззүл» әтмирдиләр; онун «кобуд» ифадәләриндән узаг олмаг үчүн мәһз фарс дилиндә язмағы үстүн тутурдулар. Гейд әтмәк лазымдыр ки, белә шаирләрин бир гисми о заман Азәрбайчан дилиндә шә'р язмағын чәтинлийини баша дүшдүйү үчүн, үмумийәтлә белә чәтин ишә киришмәкдәнсә, фарс дилиндә язмағы даһа үстүн тутмушлар. Әслиндә фарс дилиндә стандартлашмыш ифадәләри гурашдырмаг, мүәййән шаблон — чейнәнмиш гафийәләри дүзмәклә шә'р, гәзәл, гәсидә язмаг чох ади бир шей олмушду. Мәдрәсәдә һәр дәрәс дейән, һәр охуян, азачыг фарсча охумағы вә язмағы бачаран һәр кәс фарсча «шә'р» язырды. Фүзули исә белә шаирләрдән олмаг истәмәди вә мәһз буна көрә дә Фүзули фарсча шә'р язмағы бир о гәдәр дә мәнһарәт саймамыш, әксинә, ачизлик вә зәифлик һесаб әтмиш вә бу һагда язмышдыр:

Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чохдур нәзм ким,
Нәзми-назик түрк ләфзилә икән дүшвар олур.

Беләликлә Фүзули түркчә (азәрбайчанча) нәзми-назик (шә'р) язмаг чәтин олдуғуна көрә, фарсча язанлара «һүнәрин вар, түрк дилиндә яз» демәк истәмишдир.

Белә бир суал гаршыя чыхыр: Бәс бу чәтинлик нәдән ибарәт иди?

Фүзули өзү бу суала чаваб верәрәк демишдир:

«Ләһчәйи-түрки гәбули-нәзм тәркиб әйләсә
Әксәри-әлфази намәрбут, наһәмвар олур»

Демәли, кобудлуғу, бир дә бунунла изаһ әтмишдир ки, бу дил һәлә «гәбули-нәзми-тәркиб әтмәйиб», даһа доғрусу, бу дил «нәзми-назик» яратмаг үчүн һәлә сәнәткарлар тәрәфиндән лазымынча һамарланмамыш вә сығал-

ланмамашдыр. Бу дилин үзәриндә лазыми әмәлийят апарылмамашдыр. Лакин Фүзули буну һеч дә чыхылмаз бир вәзийәт һесаһ әтмәмиш вә үмидсизлийә дә гапымамашдыр; әксинә:

«Мәндә төвфиг олса бу душвари асан әйләрәм,
Нөвбахар олғач дикәндән барки-күл изһар олур»

дейәрәк, дикәнә бәнзәдилән бир дилдән күл ярпағына бәнзәр инчә бир дил яратмаһ кими чәтин бир иши, йә'ни Азәрбайчан әдәби дилинин классик ше'р голуну, классик ше'р услубуну яратмаһ кими шәрәфли бир иши өһдәсинә көтүрмүшдүр.

Фүзули бүтүн чәтинликләрә гатланараһ, Азәрбайчан әдәби дилинин «нәзми-назик» классик ше'р зирвәсини яратмаһ үчүн, әрәб вә фарс ше'р дилләри илә ярыша кирә билән бир әдәби-бәди дил яратмаһ үчүн бүтүн имканларә әл атмышдыр. О, һәтта:

Әй фейзрәсани-әрәбү түркү әчәм!
Гылдын әрәби әфсәһи-әһли-аләм,
Әтдин фүсәһайи-әчәми Исадәм,
Мән түркзәбандан илтифат әйләмә кәм. —

дейәрәк түрк (Азәрбайчан) дили әсасында о дөврүн әрәбчәси гәдәр фәсаһәтли, фарсчасы гәдәр сеһирли бир бәди дили яратмаһ әзминдә олдуғуну изһар әтмишдир. Буну да гәйд әтмәк лазымдыр ки, Фүзули өз дөврүнүн әснаф тәбәгәләринин, шәһәр әһалисинин мә'нәви әһтияч вә тәләбләринә чаваһ оларәһ мәһз түрки дилдә — өз ана дилиндә язмыш вә буна көрә дә онун әсәрләри, һәгигәтән, өзүнүн дедийи кими, «хәвассу әвамә дәрәйи-фәсаһәтдән чәваһири-бәләғәт чыхарыб сачан» әсәрләр ола билмишдир. Мәһз белә охучу вә я динләйичи күтләләрини нәзәрдә тутдуғу үчүндүр ки, Фүзули көзәл ибарәләр кәлинчийәзини, йә'ни гәзәл вә мәснәвиләрини тәкчә китаһ дилинә мәхсус олан вә я өзүндән әввәлки шаирләрин дилиндә ишләнән мүйәй-йән, мәһдуд ифадәләрлә, сөзләрлә дейил, һәм дә халгын яратдығы ләтифәләрлә, зәрби-мәсәл вә аталар сөсләрилә, халг данышыг дилинә мәхсус олмагла һәлә язы дилинә кәтирилмәмиш бир сыра хүсуси ифадә вә сөзләрлә дә бә-

зәмәйә вә бу йолла ону һәм хәвассә — юхары тәбәгәләрә, һәм дә вә хүсусән әвамә — шәһәр зәһмәткешләринә мә'лум вә даһа яхын әтмәйә чалышмышдыр.

Фүзули түрки дилдә өз дөврүнүн бүтүн ичтимаи тәбәгәләринә хидмәт әдә билмәк үчүн һәмин дөврдә чох дәб олан башлыча жанрларда әсәрләр яздығыны «Лейли вә Мәчнун» адлы чәһаншүмул әсәринин кириш һиссәсиндә билдирмишдир:

Кәһ тәрзи-гәсидә әйләрәм саз,
Шәһбазым олур бүләндпәрвәз.
Кәһ дә'би-гәзәл олур шиарым.
Ол дә'бә рәван верәр гәрарым.
Кәһ мәснәвийә олуб һәвәснак,
Ол бәһрдән истәрәм дүри-пак.

• • • • •
Чанлар чәкиб истәрәм һәмишә
Дукканым ола рәвачи-базар,
Һәр истәдийин була хиридар.

Буна көрә дә әдәби дилимизин инкишафында Фүзулинин ролуну айдынлашдыраркән бүтүн бу жанрлар, әдәби нөвләр вә услуб саһәләри үзрә Фүзулинин дилиндәки әләмәтдәр чәһәтләри нәзәрә алмамаһ олмаз.

Бүтүн бунларла бәрәбәр бу башдан демәк лазымдыр ки, Фүзули халгла даһа чох бағлы ола билән ше'р нөвүнә үстүнлүк вермиш вә әдәби-бәди дили дә мәһз бу саһәләрдә йүксәк зирвәйә галдырмышдыр.

Бу мәгсәдлә дә, Фүзули өз зәманәсинин аристократиясы арасында, сарайда даһа чох бәйәнилән гәсидә, мәдһийә кими ше'р нөвләриндә аз әсәр яздығы һалда, Азәрбайчан халг ярадычылығына, хүсусән гошмалара, баятыларә даһа яхын олан вә бу дөврләрдә шәһәрлиләр арасында — тачир вә пешәкарлар арасында вахтларыны алмадан тез йыйла билән, онларә мә'нәви зөвг верә билән гәзәл нөвүнү даһа үстүн тутмуш вә бу саһәни хүсуси йүксәклийә галдырмаһ үчүн демәк олар ки, вар гүввәсини сәрф әтмишдир. Чүнки гәзәл шәкил әтибарилә олдуғу кими, мәзмун әтибарилә дә халгын руһуна даһа яхын иди: бурада тәмтәрағлы услуби-али тәләб әдилмир, әкси-

нэ, бурада ади, сәлис вә айдын бир дил ишлэтмәк имканы даһа чохдур.

Буна көрә дә гәзәлләр феодализм дөврүндә шәһәрләр-дә ше'рин ән яхын яйычылары олан ханәндәләр тәрәфин-дән асанлыгга мәнимсәнилә билирди вә мәчлисләрдә мәлаһәтли сәслә охунар вә ләззәтлә дә динләнәрди. Фүзулинин мәһз белә чәһәтләри нәзәрә алараг гәзәли дикәр ше'р нөвләриндән үстүн тутдуғу онун ашағыдакы сөzlәриндән дә айдын көрүнүр:

Көнүл, кәрчи әш'арә чох рәсм вар,
Гәзәл рәсмин эт чүмләдән ихтияр
Ки, һәр мәһфилин зинәтидир гәзәл,
Хирәдмәндләр сән'әтидир гәзәл.
Гәзәли-гәзәл сейди асан декил,
Гәзәл мүнкири әһли-үрфан декил
Гәзәл де ки, мәшһүри-дөвран ола,
Охумаг да, язмаг да асан ола.

Көрүндүйү кими, Фүзули гәзәли бир дә она көрә үс-түн тутмушдур ки, ону охумаг да, язмаг да асан олур.

Фүзули охунмасы вә язылмасы асан дедикдә, һәр шей-дән әввәл мә'лум, үмүмийәтин дилиндә ишләнән, мәз-мунча һамья, әләлхүсус әвама таныш сөzlәрдән гурулан гәзәли нәзәрдә тутмушдур.

Фүзули дөврүндә халгымызын ишләтдийи вә Фүзули-нин дә бә'зән шикайәтләндийи әрәб әлифбасы илә апары-лан язынын имла гайдаларыны нәзәрә алсаг, «охумаг да язмаг да асан ола» чүмләсинин мә'насыны бир аз да дө-рин вә дүзкүн баша дүшә биләрик.

Мә'лум олдуғу үзрә әрәб әлифбасы әсасында олан языда ялныз таныш сөzlәрдән дүзәлмиш мәтн асан язы-лар вә асан охунар: намә'лум сөzlәри исә охумаг да, яз-маг да чәтин олар, чүнки мәзмуну мә'лум олмаян сөзүн язылышы намә'лум олдуғу кими, язылышы намә'лум сөз-ләрин охунушу да чәтин олур. Мәһз бу чәһәти нәзәрә алан Фүзули фикрини даһа да айдынлашдырараг белә демиш:

Олдур гәзәл ки, фейзи анын а'м олуб мүдам,
Арайиши-мәчалиси-әһли-гәбул ола.
Андан нә суд ким, ола мүбһәм ибарәти,
Һәр ердә истиманн әдәнләр мәлул ола.

Демәли, Фүзули, үмүмийәтә фейз сачан, гәлиз ибарәли олмаян, анлышылан бир диллә язылан вә буна көрә дә, динләйәнләри наразы этмәйән гәзәли әсл гәзәл һесаб әтмиш вә Азәрбайчан дилиндә белә гәзәлләр ярат-маг мәгсәдини гаршыя гоймушдур вә нәтичә ә'тибарилә буна да наил олмушдур.

Лакин Азәрбайчан әдәби-бәдии дилинин ше'р үслубу-ну яратмаг үчүн Фүзули тәкчә гәзәлдән истифадә этмә-мишдир. Фүзулинин зирвәйә галдырмыш олдуғу классик ше'р үслубунун икинчи сүтуну онун мәснәви-поэма ярады-чылыгыдыр. Чүнки сүжетли бөйүк әсәрин язылмасы бәдии дилин зәнкинләшдирилмәси үчүн мүһүм сәбәбләрдән би-ридир. Белә әсәрләрдә һадисә, вәг'ә, мәнзәрә, һәрәкәт-тәрз, дүшүнчә, күтләви мүһазирә, мүбәһисә, мүбаризә, мү-һарибә, өлүм, дирим, севмәк, севилмәк, кин, нифрәт, әдә-вәт, достлуг, дүшмәнлик вә с. илә әлагәдар олараг ишлә-дилән йүзләрлә сөzlәр, ифадәләр бәдии дили йүксәлдән амилләрдир. Фүзули бу чәһәтдән өзүнә гәдәркиләрдән се-чилән бир устад олмушдур.

Бура гәдәр сөйләнәнләрдән тамамилә айдын олур ки, Фүзули охунмасы, язылмасы, демәк эйни заманда, анла-шылмасы да асан олан гәзәли вә мәснәвини үстүн тутмуш вә әсасән гәзәлләр, мәснәвиләр васитәсилә Азәрбайчан әдәби-бәдии дилини «нәзми-назик» дили һалына, йә'ни өз дөврүндәки әрәб вә фарс әдәби-бәдии дилләри илә ярыша билән бир дил һалына салмаға сөз вермишдир.

Фүзули тәәһһүдүнү еринә етирә билмишми? Бу суала чаваб вермәк үчүн Фүзули гәзәлләринин вә мәснәвиләри-нин дилини, әләлхүсус бунларын лүгәт тәркибини, мүхтә-сәр сурәтдә нәзәрдән кечирмәк зәруридир.

III

Фүзули классик ше'р дилини ярадаркән, һәр шейдән әввәл, «нәзми-назик» үчүн ярарлы олан сөzlәри сечиб иш-ләтмишдир. О, ше'рдә «наһәмварлыг», «намәрбутлуг» вә рәкиклик әмәлә кәтирә биләчәк сөzlәрдән әһтият әтмиш, имкан дахилиндә белә сөzlәри ишләтмәмишдир.

Фүзулинин өлмөз эсэрләриндә — гәзәл вә мәснәвилә-риндә әсас ер тутан Азәрбайчан сөзләринин, демәк олар ки, әксәрийәти Азәрбайчан дилинин әсас лүгәт фондуна мәнсубдур вә әсрләр бою Фүзулидән әввәл вә Фүзулидән сонра Азәрбайчан дили лүгәт тәркибинин башлыча һиссә-сини тәшкил эдән сөзләрди. Мүасир Азәрбайчан дилини һәинки Фүзули дөврүндәки Азәрбайчан дили илә, һәт-та ондан бир нечә әср әввәлки Азәрбайчан дили илә бағ-лаян сөзләр дә әсасән белә сөзләрди. Фүзули әсәрләри-нин мүасир охучулар тәрәфиндән бир о гәдәр дә чәтинлик чәкмәдән анлашылмасыны тә’мин эдән әсас васитәләрдән бири, бәлкә дә биринчиси, мәнз бу сөзләрди. Чүнки әсас лүгәт фондуна дахил олан сөзләр ән зәрури — һәяти мәф-һумлары ифадә эдир, һамы тәрәфиндән анлашылыр вә ишләнир. Белә сөзләр чох тез дәйишмир вә әсрләр бою дилин әсасларындан бири олараг яшайыр.

Бә’зи тәк-тәк сөзләри вә я фонетик дәйишмәләри нә-зәрә алмасаг, демәк олар ки, Фүзулинин гәзәл вә мәснә-виләриндә ишләнән әвәзликләр, сайлар, бәдән үзвләринин адларыны, кайнатын чохдан үмумийәт тәрәфиндән дәрк әдилмиш һиссәләринин адларыны билдирән исимләр, әв үмуми ади иш, һәрәкәт вә һаллары билдирән фә’лләр Азәрбайчан дилиндә инди дә ишләнир вә белә сөзләр Фүзули дөврүндә олдуғу кими енә дә Азәрбайчан дилинин әсас лүгәт фондуна дахил сөзләрди.

Мә’лум олдуғу үзрә, Азәрбайчан дилинин әсас лүгәт фондуна олан белә сөзләрин бир гисми, тәкһечалы сөз-ләрди; тәкһечалы сөзләр исә, хүсусән ше’рдә ардычыла ишләнилдикдә рәкиклик әмәлә кәтирә биләр. Һалбуки «нәзми-назик» дили рәкик олмамалы. Буна кәрә дә белә сөзләри Фүзули грамматик гурулушун васитәләриндән дилин үслуби гайда вә имканларындан истифадә эдиб әл-дәйишдирмиш, ифадә вә чүмлә ичәрисиндә әлә ерләшдир-мишдир ки, мә’налылыг вә тә’сирлилик аһәнкдарлыгла сәлисликлә узлашмыш, «намәрбут», «наһәмвар», «рәкик» ифадәләр, Фүзули ше’рләриндә демәк олар ки, өзүнә е-тапа билмәмишдир. Бунун үчүн Фүзули белә сөзләри бә-зән икиһечалы вә бә’зән үчһечалы сөзләр һалына салараг ишләтмишдир, бә’зән исә белә сөзләрдән я үзви сурәтдә бағланан тәркибләр яратмыш, я да тәкһечалы сөзләри әл-

сөзләрлә янашы ишләтмишдир ки, бунлар өзү-өзлүйүндә бүтөв — ваһид вә аһәнкдар бир ифадә яратмышдыр.

Бу вәзийәти биз Фүзулинин, демәк олар ки, бүтүн гәзәлләриндә, әлчә дә «Лейли вә Мәчнун» мәснәвисиндә һәр бир бейтдә мүшаһидә эдә биләрик:

Мәс.:

Елә вермә дағыдыб һәр ян, аяглардан кәтүр,
Эй пәри, зүлфи-пәришанын кәрәкмәзми сана?

Дишләдимсә лә’лин, эй ганым төкән, гәһр әйләмә,
Тут ки, ган этдим, әдаләт әйлә, гани ганә тут.

Әһли-тәмкинәм, мәни бәнзәтмә, эй күл, бүлбүлә,
Дәрдә йох сәбри онун, һәр ләһзә мин фәряды вар.
Әйлә бәдһаләм ки, әһвалым кәрәндә шад олур,
Һәр кимин ким дөвр чөврүндән дили-нашады вар.

Демән кәз яшы илә дәф’ олур эшг атәши тәндән,
Бу од һәр ерә дүшсә фәрг гылмаз гурусун, яшын.

Белә нүмунәләри истәнилән гәдәр чохалтмаг олар; ла-ни тәк һечалы сөзләрдән, хүсусән әсл Азәрбайчан сөз-ләриндән Фүзулинин «нәзми-назик» үчүн нечә мәһарәтлә истифадә этдйини баша дүшмәк үчүн бу нүмунәләр ки-ләйтди. Нүмунәләрдән кәрүндүйү кими, Фүзули белә сөзләрдән бә’зисини мәс.: ел, вер, ган, диш, тәк, эт, мән, кәр, ким, ол, де, гыл, яш, дүш, ер... кими тәк һечалы сөзләри елә, вермә («елә вермә» тәркибиндә) ганым («эй ганым төкән» тәркибиндә), гани ганә («гани ганә тут» тәркибиндә), демән, яшын олур, гылмаз, дүшсә, ерә (со-учу бейтдә) олдуғу кими дәйишдириб тәркибдә бир не-чә һечалы сөзләр һалына салмыш; бә’зән, бу, о, һәр — кими тә’йини характерли сөзләри енә тәк һечалы од, ким, кими сөзләрлә бир тәркибдә ишләдиб (бу од), (һәр од), (һәр ян) кими тә’йини бирләшмәләр вә я мүрәккәб сөзләр яратмыш; бә’зән исә әрз, бәнд, үз, гәһр, шад, дәф, фәрг кими тәк һечалы сөзләрлә (алынма вә азәрбайчанча сөзләрлә) тут, ол, эт, гыл кими тәк һечалы фә’лләрин үзви сурәтдә бағланмасы илә идиоматик характерли мүрәккәб сөзләрлә дүзәлтмә гайдасындан бейүк мәһарәтлә истифадә ишләди; мәс.: ган этдим ганә тут, ган төкән, шад олуб,

дөф олур, фэрг гылмаз, гəһр эйлəмə, од эйлəрəм, эйб этмə, тəрк эйлəмəзəм, нəгш гыл, дəвр эдəрсən вə с.

Бүтүн бунлар исə анчаг фикир, сөз, грамматик гурулуш вə услуби имканларын вəһдəтиндən Фүзулинин нə гəдэр усталыгла истифадə этдийини кəстəрən дəлиллəрдəндир. Буну даһа айдын дəрк эдə билмəк үчүн айрылыгыда тəһлил этдийимиз сөз вə тərкиблəрин мүтлөг мисра, бейт вə үнүмən мəтн дахилиндə кəтүрүлмəsi зəруридир. Чүнки ялыныз бу заман сөзлə саз вəһдəти дүрүст дəрк эдилə билəр.

Мəһз Фүзули дə белə дəгиг эмəк вə усталыг нəтичəсиндə Азəрбайчан сөзлəri вə Азəрбайчан дилинин грамматик гурулушу əсасында «нəзми-назик» дилинин классик нүмүнсини яратмышдыр.

Фүзулинин классик ше'р дилиндə эрəб вə фарс диллəриндən алынмыш сөзлэр вə тərкиблэр дə ишлənилмишдир вə Фүзули бунлары да кəлиши кəзəl дейил, əксинə, диггəтлə сечиб, «нəзми-назик» мəһəк дашындан кечириб ше'рлəриндə ерлəшдирмишдир. Элə буна кəрə дə Фүзулийə гəдэр язылмыш бир чох ше'рлəрдə ишлənмиш эрəб вə фарс сөзлəринин мүййən гисми Фүзули тэрəфиндən гəбула кечмəмишдир.

Бə'зən белə суал эдирлэр ки, əкэр Фүзули классик ше'р дили яратмышса вə əкэр кениш халг тəбəгələринин, й'əни Фүзулинин истилаһи илə десəк «əвəмын» анлаячагы бир дилдə язмышса, бəс Фүзули дилиндə инди бизим кениш күтлələримизин баша дүшмəдийи эрəб вə фарс сөзлəринин ишлənилмиш олмасыны нə илə вə нечə изаһ этмəдидир? Бə'зən, һəтта, белə сөзлэр дə эшитмəк олур: мадамки Фүзулинин ишлəтдийи сөзлəri инди биз баша дүшə билмирик, мадамки Фүзули гəзəллəриндə инди бизим анламадыгымыз эрəб вə фарс сөзлəri аз дейилдир. демəли, Фүзулини авам баша дүшə билмəзди; бир сөзлə, Фүзули тэмиз Азəрбайчан дилиндə дейил, «үчаяглы» бир дилдə, й'əни Азəрбайчан халгынын баша дүшмəдийи бир дилдə язмышдыр.

Белə мүлаһизэлэр доғру дейилдир вə əсəссыздыр. Əввəлə, она кəрə доғру дейил ки, бу күн дүняда мөвчуд диллəрин неч биринин лүғəт тərкиби нəинки инди саф дейилдир, һəтта бизə мə'лум тарихи дөврүн неч бир мəрһələсиндə дə саф, тэмиз вə чылгы олмамышдыр. Мə'лум

олдуғу үзрə, гəбилə, тайфа вə халгларын парчаланмасы, бир-бириндən узаглашмасы вə я, əксинə, бир-биринə гарышмасы вə чарпазлашмасы, яхуд да мүййən дөврдə тайфалар, халглар вə миллəтлэр арасында олан мүхтəлиф нөв мүнəсибəтлэр дилин хүсүсən лүғəт тərкибиндə бу вə я дикэр дэрəчədə из бурахмыш олур.

Дилин үмүмийəтлə һэр чүр харичи тə'сирə мүгəвимəт кəстəрмəсинə вə өз орижиналлыгыны мүһəфизə этмəсинə бахмаяраг, һэр бир дилə башга бир дилдən аз-чох сөз кечмиш олур. һəтта чарпазланмада галиб кələn дил белə, хүсүсən өз лүғəт тərкибини мəғлуб дилин һесабына артырыр. Белəликлə дə мүхтəлиф йолларла вə мүхтəлиф сəбəблэр нəтичəсиндə дилин лүғəт тərкибиндə бир сыра өзкə «əчнəби» сөзлэр өзүнə ер тапмыш олур. Белə «əчнəби» сөзлэр исə əсəсэн вə чох заман бу вə я дикэр дилин лүғəт тərкибинин чохчəһəтли вə зəнкин олмасына бөйүк тə'сир кəстəрир. Бүтүн мүасир диллəрдə олдуғу кими, мүасир Азəрбайчан дилинин дə лүғəт тərкибиндə бир сыра əчнəби сөзлэр мөвчуддур. Белə сөзлэр исə Азəрбайчан дилинин дə лүғəт тərкибинин зəнкинлəшмəсинə мүййən дэрəчədə кəмəк этмиш сөзлəрдир.

Белə бир чəһəти дə гейд этмəк лəзымдыр ки, башга диллəрдən сөз, ифадə вə я һэр һансы бир дил үнсүрүнүн алынмасынын да мүййən һүдуду вардыр. Алынма сөзлэр вə я дил үнсүрлəri бу һүдуду кечəрсə, дилин мүстəгил инкишафынын гаршысы алынмыш олар вə дил тəдричən мəһв ола билəр. Буна кəрə дə, хүсүсən язы дилинə кəтирилən һэр əчнəби сөзə, һэр дил үнсүрүнə онларын мəнимсəнилиб-мəнимсəнилмəдийи, дахил олдуғу дилə үзви сурəтдə гарышыб-гарышмадыгы, о дилин зəнкинлəшмəсинə хидмəт эдиб-этмəдийи нөгтейи-нəзəриндən гиймəт вермəк лəзымдыр. Нəһайət, сөзлəрин заманла, ичтимай гурулушла, ичтимай дүшүнчə илə бағлы оларəг дахил олдуғуну вə бу амиллэр олмадыгда вə я башгалашдыгда, əлагəдар сөзлəрин дə дилдən дүшəчəйини, башга сөзлəрлə əвəз эдилəчəйини нəзəрдən гачырмамалыдыр.

Икинчи, белə мүлаһизэлэр она кəрə доғру дейил ки, Фүзулинин ишлəтдийи «хəвас вə əвəм» истилаһи илə адланан синифлэр вə хүсүсən «əвəм» истилаһи илə онун нəзəрдə тутдуғу «халг күтлələri» илə бизим дөврүмүздəки эмəкчи синифлэр вə бизим анладыгымыз «халг күтлələri» эйнийəт тəшкил этмир.